

DESPRE CULTUL EPONEI LA TIBISCUM*

CĂLIN TIMOC

Epona, zeiță protectoare a cabalinelor și grajdurilor, dar și divinitate psihopompă¹ este adorată în antichitate pentru sănătatea animalelor de tracțiune, cele care asigură posesorilor de cai, victoria în confruntările militare sau prosperitate economică în viața civilă. La celții nordici, barbari, unde își are originea acest cult, ea patronează și lumea subpământeană – calul ocrotit de divinitate fiind simbolul trecerii morților în lumea cealaltă².

Cultul Eponei este larg răspândit mai ales în zona de vest a Europei romane, în provinciile în care predomină populațiile romanizate de origine gallică și celto-germanică după cum arăta într-un studiu exhaustiv dedicat acestei zeități cercetătoarea germană Marion Euskirchen³.

Originea și apariția acestui cult în religia romană nu se poate preciza prea bine⁴. Până nu de mult între specialiști existau neînțelegeri, ei

---

* Articolul de față este o reeditare revizuită și adăugită a unui studiu al nostru, mai vechi, apărut în revista *Satu Mare. Studii și Comunicări*, XIV, 1997, p. 115-118, unde datorită unor regretabile greșeli care nu ne aparțin în totalitate, subiectul lucrării, Epona, a devenit din zeiță celto-galică, o zeiță geto-galică, iar în loc de limesul raetic s-a tipărit limesul paetic. Totodată în urma corecturii efectuate de colegiul de redacție a acestei reviste ne-am trezit cu o parte din note lipsă. Nu putem arunca vina doar pe colegiul de redacție al revistei Muzeului Județean Satu Mare și noi aveam obligația, la rândul nostru, de a ne interesa de situația materialului dat la tipar și de a verifica șpaltul, fapt pe care îl regretăm în acest moment că nu l-am făcut. Din aceste motive considerăm că o publicare într-un format nou – reluând subiectul în discuție – ținând cont și de bibliografia nou apărută este mai mult decât necesară.

¹ *EAIVR*, II, s.v. Epona; *ECR*, s.v. Epona.

² *DMG*, s.v. Epona.

³ Marion Euskirchen, *Epona*, în *BerRGK*, 74, 1993, p. 694-855. Din nefericire însă, analiza cultului acestei divinități pentru provincia Dacia este incompletă și realizată cu o serie de confuzii, fapt ce a determinat apariția unei prime lucrări a noastre dedicată acestuia : Călin Timoc, *Observații cu privire la cultul zeiței Epona în Dacia romană*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, XIV, 1997, 115-117.

⁴ Marion Euskirchen în studiul ei nu a avut acces la revistele de specialitate românești, după cum am putut observa. Bibliografia referitoare la Dacia romană se rezumă la *CIL* III și la ceea ce s-a mai publicat în străinătate de cercetătorii români referitor la această problemă. Confuziile apar îndeosebi la denumirea localităților din România unde au fost făcute descoperiri de inscripții dedicate zeiței Epona. Astfel Ulpia Traiana Sarmizegetusa apare sub denumirea Várhely (denumirea din *CIL*).

împărțindu-se în două tabere: unii erau de părere că această zeiță este de origine celto-galică, iar alții, pe baza izvoarelor literare greco-latine, susțineau că ea ar fi o veche divinitate italică⁵. Apariția însă în *RE* a unui articol ce înclină spre originea gallică a acestei divinități avea să încetățenească între istorici și arheologi această informație⁶.

Se cunoaște desigur că începând cu secolul II cultul Eponei s-a generalizat în tot Imperiul roman, mai ales în zona europeană, atestarea epigrafică cea mai timpurie fiind la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 110-112 p.Chr⁷. Tot Dacia reprezintă și limita cea mai târzie a dovezilor epigrafice pentru cultul Eponei în Imperiul roman. Este vorba de o inscripție datată în 251-253 p.Chr. descoperită la Apulum, în preajma palatului procuratorului financiar⁸.

CULTUL EPONEI ÎN IMPERIUL ROMAN. OBSERVAȚII GENERALE

Zona în care cultul Eponei este cel mai puternic pare a fi *Gallia*, cu precădere în zona nordică. Totuși reprezentările artistice sunt diferite aici, comparativ cu cele din celelalte zone ale Imperiului. În *Gallia* este cunoscută "Epona călare", pe când pentru Roma, provinciile dunărene și Grecia zeitatea apare hrănind cai, catări, măgari sau tronând încadrată de cel puțin două cabaline⁹. Georg Wissowa avansează ideea că zeița este adorată cu predilecție ca „*Truppengöttin*", ca protectoare a sănătății animalelor, de celții care ajung să fie recrutați în *equites singulares*, unde și cabalinele sunt exemplare valoroase, deosebite¹⁰.

Totuși izvoarele literare se referă la manifestări ale cultului Eponei în mediul greco-elenistic. Dintr-un pasaj celebru, din *Metamorfozele / Măgarul de aur* al lui Apuleius, aflăm locul în care aceste plăcuțe sau reprezentări figurative erau puse și ritualul de venerare: "(...) *Pe când mă gândeam în*

⁵ *RE*, V, 232, s.v. Epona.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Încadrarea cronologică oferită de M. Euskirchen este greșită, vezi I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, Bonn, 1993, (C. Avidius Nigrinus) p. 19.

⁸ Importanța Daciei în cronologia cultului Eponei în Imperiul roman a fost pentru prima dată remarcată de Marion Euskirchen.

⁹ Marion Euskirchen, *op.cit.*, p. 662-674.

¹⁰ Georg Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p. 77, 315.

*sinea mea la obrăznicia colegilor mei de grajd și plănuiam contra perfidului meu cal o pedeapsă pentru a doua zi, când, prin puterea unui trandafir aveam să fiu din nou Lucius, întorcând capul zăresc într-o firidă aflată la aproape jumătatea stâlpului care susținea acoperișul grajdului, o statuie a zeiței Epona împodobită grijuliu cu ghirlande de trandafiri și încă proaspeți*¹¹. Tot Epona va reprezenta zeița pe care creștinii nu o vor putea accepta în disputa lor cu păgânii. Ca divinitate hipomorfă ea intra în opoziție cu chipul măgarului, sub care erau batjocoriți creștinii de către păgâni civili sau militari, în sec. II-III p.Chr.: „(...) Cine este atât de smintit încât să creadă, că poate fi divinizat așa ceva (un cap de măgar) dacă nu voi care venerați în grajduri pe toți măgarii chiar împreună cu Epona voastră”¹².

CULTUL ZEIȚEI EPONA ÎN PROVINCIA DACIA

Istoriografia românească dedicată prezenței cultului acestei divinități în Dacia nu este foarte bogată, fiind de altfel destul de puține urme arheologice (reprezentări, epigrafe etc.).

O primă succintă prezentare a divinității o va întreprinde la începutul anilor 70 cercetătorul Dan Isac, cu ocazia publicării a două piese fragmentare, două tăblițe votive de la Tibiscum, găsite în săpăturile arheologice din perioada interbelică și ajunse în colecția Muzeului din Lugoj¹³.

Cloșca Băluță cu ocazia publicării unei tăblițe fragmentare, inedite, cu o reprezentare a Eponei, de la Războieni Cetate (jud. Alba), întreprinde pentru prima dată o microsinteză dedicată cultului acestei zeități¹⁴.

Însă cel care va efectua o discuție mai largă pe marginea Eponei și a celorlalte culte celtice și germanice din provincia Dacia este Adrian Husar¹⁵.

¹¹ Apuleius III, 27.

¹² Minucius Felix XXVIII, 2 (Octavius). Mulțumim pe această cale bunului nostru coleg și prieten Remus Feraru, care a efectuat cu măiestrie traducerea acestui pasaj.

¹³ D. Isac, I. Stratan, *Monumente de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj, în Banatica*, II, 1973, p. 120-123. Tot pe baza descrierii și a imaginilor pieselor publicate de Dan Isac am efectuat și noi analiza iconografică în studiul de față. Piesele nu se mai găsesc astăzi în inventarul Muzeului din Lugoj, ele « au migrat » în anii comunismului la Muzeul din Reșița sau la Muzeul Național din București.

¹⁴ C. Băluță, în *SCIVA*, 41/1, 1990, p. 83-85.

¹⁵ Adrian Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj, 1999, p. 229-234; Idem, *Religiile Daciei romane*, Tg. Mureș, 2003, p. 184-193.

Ioan Piso folosindu-se de informațiile epigrafice¹⁶, iar mai târziu Dorin Alicu și Adriana Rusu Pescaru și de cele arheologice identificau existența unui prim lăcaș de cult în Dacia, la Apulum¹⁷, în așa numitul edificiu-palat al guvernatorului Daciei, loc unde era cantonată și garda sa personală: *equites et pedites singulares*¹⁸.

Deocamdată în Dacia cultul Eponei este atestat prin 7 inscripții (Apulum 4, Războieni 1, Ilișua 1, Ulpia Traiana 1) și câteva reliefuri votive de la Tibiscum și Războieni, marea majoritate provenind din mediul militar. Cu excepția lui C. Iulius Septimium Castinus și a lui M. Aurelius Marcus, funcționari imperiali, dedicații fac parte din sfera adoratorilor fervenți ai Eponei: o trupă de cavalerie celtică, un centurion de legiune, exercitator equitum singularium (antrenor de cavalerie) și un sclav, superiumentarius (îngrijitor al animalelor de tracțiune / paznic al atelajelor)¹⁹.

CULTUL ZEITEI EPONA LA TIBISCUM

Cultul Eponei în importantul centru militar de la Tibiscum îl putem pune în legătură cu unitatea de vindilici, celți din Raetia, *cohors I Vindelicorum* și deci datarea în acest caz se reduce la epoca în care această trupă a fost prezentă în fortificația romană de la confluența Bistrei cu Timișul (sfârșitul sec. II – retragerea aureliană).

Prima plăcuță (fig. 1), marmoră, 20x23 cm, nr.inv. 520 Muzeul Lugoj, relief de formă aproximativ trapezoidală o reprezintă pe Epona șezând, se pare înveșmântată cu o *stola* și o *palla* flancată de doi mânji jucăuși. Zeița are părul coafat în bucle dese, pieptănat astfel ca să-i încadreze fața, și terminându-se în două cosițe (coafura gallică). Cu mâna dreaptă ea face un gest prin care se ferește de copitele căluțului din dreapta ei, care se ridică pe picioarele din spate. Acest gen tematic al ipostazei Eponei reprezintă alegoric protecția divină de care se bucurau aceste animale.

În a doua plăcuță și ea fragmentară, 10x12 cm, marmoră, apare reprezentat tot un măgar sau un catâr (după urechile lungi pe care le are)

¹⁶ I. Piso, *IDR III/5*, p. 57-71.

¹⁷ Adriana Rusu-Pescaru, Dorin Alicu, *Templele romane din Dacia*, I, Deva, 2000, p. 157.

¹⁸ În zona acestui edificiu au fost descoperite foarte multe ștampile tegulare N.SING a unității militare care forma garda guvernatorului Daciei, vezi V. Moga, *Castrul de la Apulum*, Cluj, 1999, p. 84-85.

¹⁹ Adrian Husar, *Religiile Daciei romane*, Tg. Mureș, 2003, p. 193.

având în fundal un arbore. D. Isac, cel care a publicat piesa nu a observat două elemente care indică prezența zeiței în imediata apropiere a animalului reprezentat²⁰. Câteva bucle din părul divinității în colțul superior din stânga plăcuței și o cută din *stola* Eponei sub botul asinului. Aceste elemente sunt reprezentative deoarece ne pot oferi tematica iconografică a reliefului votiv: “Epona hrănind cabalinele”. În această ipostază zeița este cel mai des cunoscută, Marion Euskirchen denumind acest tip iconografic: “Reichstypus”²¹. Adrian Husar denuște acest tip iconografic « greco-roman »²².

Amândouă plăcuțele, după temă și reprezentare artistică, se încadrează în sec. III. Nu se cunosc analogii. Un lucru inedit îl reprezintă motivul arborelui în fundalul scenei care nu este cunoscut pentru alte reliefuli votive cu Epona în tot Imperiul roman. Ridicarea unor asemenea plăcuțe votive, după părerea specialiștilor în istoria religiilor antice, s-ar face din două motive:

1. drept mulțumire pentru menținerea puterii de muncă a cailor și a celorlalte cabaline;
2. pentru recolta bogată în grâne oferită de natură, astfel Epona poate fi pusă în legătură cu cultul fertilității pământului.

După maniera de realizare a reliefulor votive de la Tibiscum credem că ele sunt o realizare a unor meșteri-artiști locali, probabil militari. Chiar dacă se încadrează în același tip iconografic și reprezintă cea mai apropiată analogie cu piesele tibiscense, relieful de la Războieni Cetate prezintă o cu totul altă manieră artistică.

Unitatea *cohors I Vindelicorum milliaria* este documentată epigrafic și cu epitetul de *equitata*²³. Existența unor importante escadroane de cavalerie la Tibiscum este documentată nu doar epigrafic – o inscripție din *principia* castrului mare ne oferă și numele unor decurioni²⁴ - ci și prin descoperiri arheologice, o baracă cu șase camere și intrări, tipică pentru castrale de ala, a fost descoperită lângă *porta principalis sinistra*, clădirea III²⁵.

Adoratorul tibiscens, care a pus plăcuțele votive, foarte probabil în firida unui grajd din interiorul castrului unde se odihneau caii unității de

²⁰ D. Isac, I. Stratan, *op. cit.*, p. 120-121.

²¹ Marion Euskirchen, *op. cit.*, p. 662 (tipul VI).

²² Adrian Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj, 1999, p. 231.

²³ Doina Benea, Petru Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 108.

²⁴ Doina Benea, *Die cohors I Vindelicorum miliaria c.R. p.F. in Dakien*, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*, Wien, 1985, p. 54.

²⁵ Doina Benea, Petru Bona, *op. cit.*, p. 144.

vindilici, bănuim că era un *strator* (grăjdar) din această trupă. N-ar fi exclus ca manejul din zona nordică, îngrădită (val, șanț, palisadă), din vecinătatea castrului să fie în mod special realizată pentru antrenarea și dresarea cailor de luptă.

Dintre provinciile din această zonă a Imperiului roman (zona balcanică), Dacia este cu cele mai numeroase monumente dedicate acestei zeițe. Foarte interesant este că tot în zona aceasta va apare mai târziu și cultul Cavalerilor danubieni, unde *Magna Terra Mater* tronează între doi cavaleri. Gesturile pe care ea le face sunt foarte apropiate de cele ale Eponei.

DAS EPONAKULT BEI TIBISCUM

Zusammenfassung

Bei Tibiscum wurden zwei Votivtafeln der Epona im Römerlager der cohors I Vindelicorum miliaria gefunden. Weil die Einheit auch *equitata* epigraphisch angedeutet ist, vermuten wir das die Widmung von ein *strator* in der Ställe wo die Kampfpferde standen, beigebracht wurde. In Tibiscum dieses Kult der Truppengöttin Epona konnte chronologisch nur am Ende des 2 Jh. n.Ch. – 271 n.Ch. stattfinden, als die Vindelici Truppe ihre Präsenz hier andeutet

Verzeichnnis der Abbildungen:

Abb. 1,2. Die zwei Votivtafeln der Epona von Tibiscum (Grafiker abbildungen)

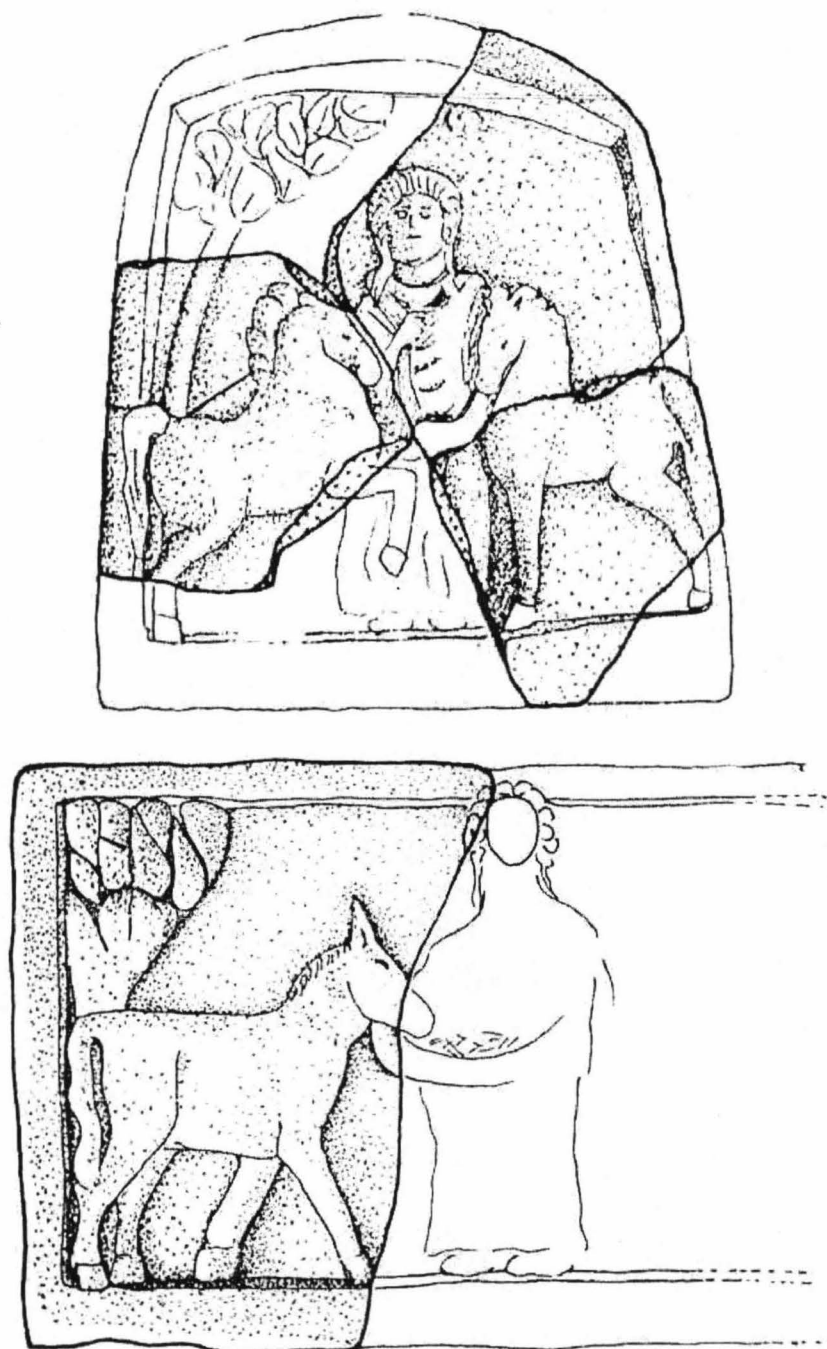
Abb. 3,4. Ansichten der Reliefvotivtafeln der Truppengöttin Epona von Tibiscum (fotos nach D. Isac und I. Stratan)

Abb. 5. *Praetorim consularis* von Apulum (abfassung nach I. Piso)

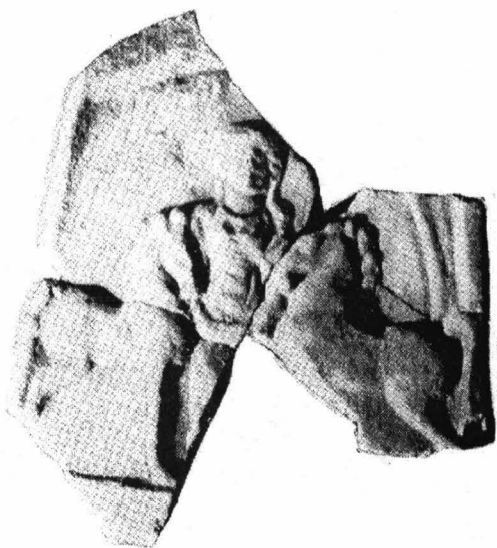
Abb. 6. Tibiscum Eingravierungen an Apollo's Temple in der cohors Vindelicorum ist anmaßlich angedeutet *equitata* (nach D. Benea)

Abb. 7. Das Decurionis Tibiscensi militaria Listte, von cohors I Vindelicorum (nach D.Benea)

Abb. 8. Gebäudeteil III mit 6 Eintrittüren, Ritter Ställe in der Tibiscum (Plan nach D. Benea)

Fig. 1-2. Cele două tăblițe votive dedicate Eponei de la Tibiscum.
(prelucrate de noi grafic).

Fig. 3, 4 – Cele două fragmente de reliefuri votive dedicate Eponei de la Tibiscum.
(fotografii după D. Isac și I. Stratan).

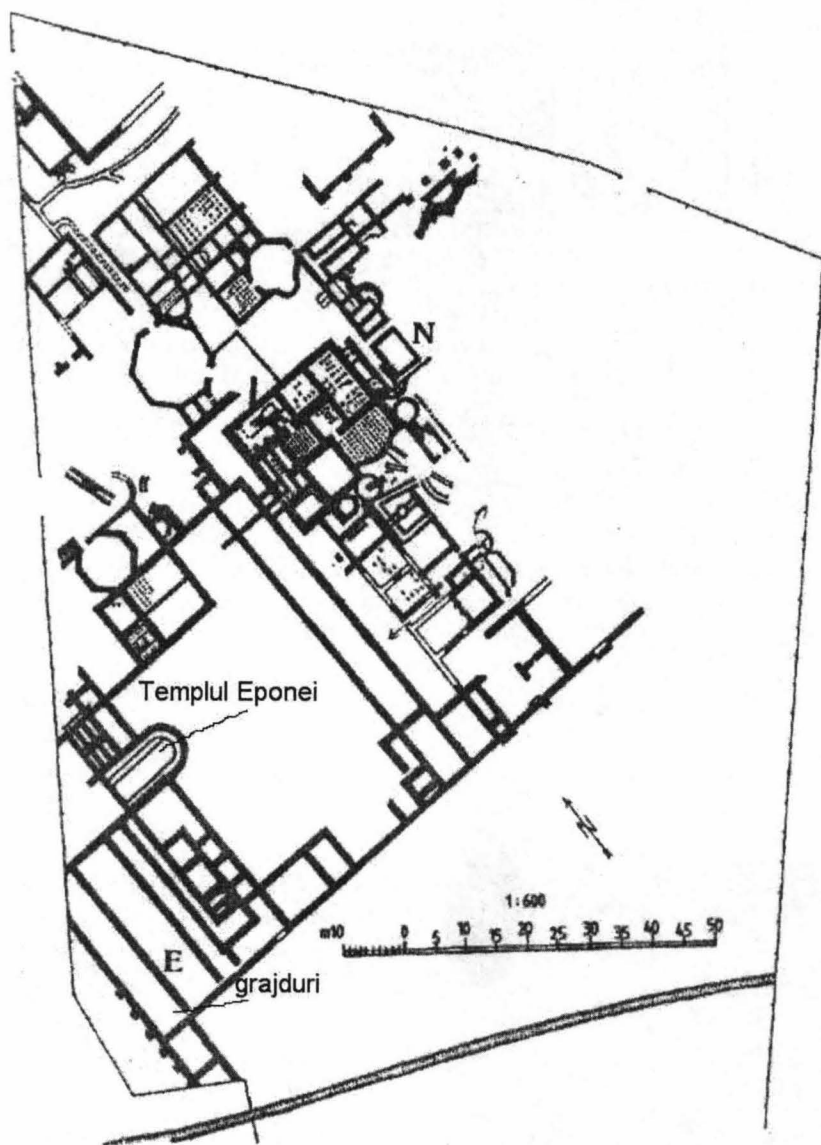

Fig. 5. *Praetorium consularis* de la Apulum.
(plan după I. Piso).

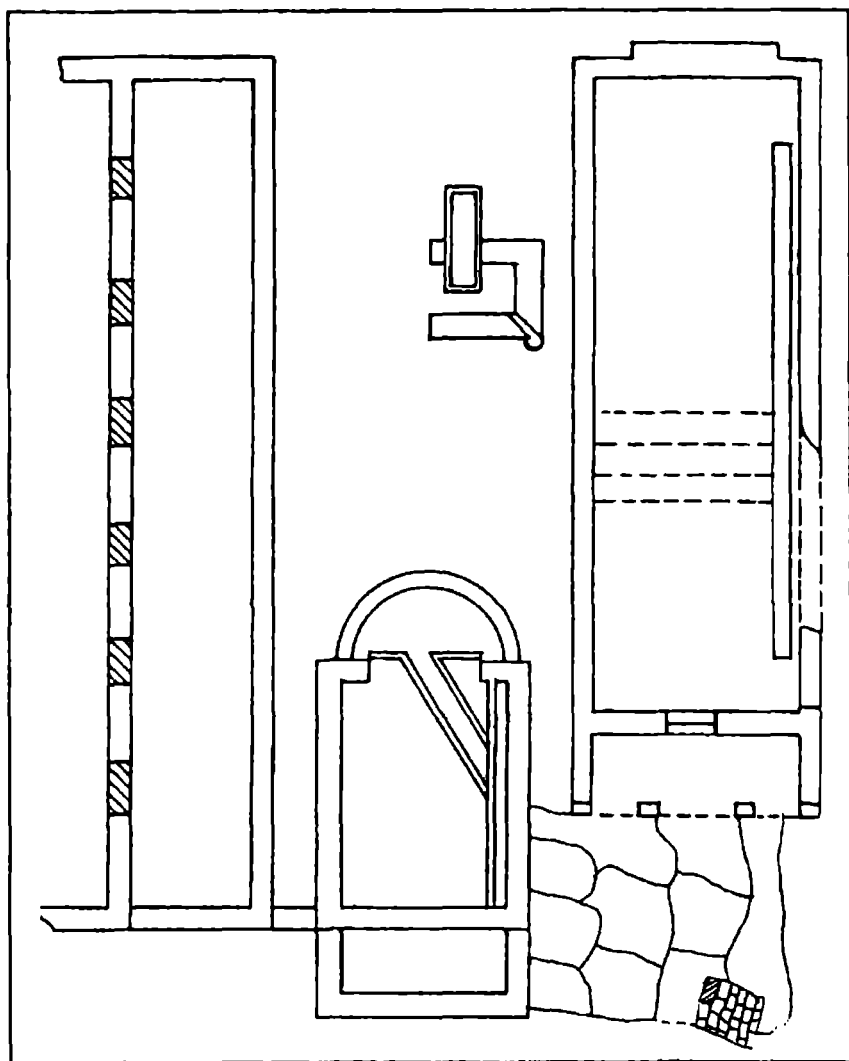

Fig. 6. Inscriptia tibiscensă de la templul lui Apollo unde cohorta de vindilici apare atestată ca *equitata*.
 (după Doina Benea).

DE·CL·V·CI
 VLVS·EC·VERVS
 AN·SEC·LI·T·VA
 EC·MARC·IAN
 SS·SEVERVS
 EC·BON

Fig. 7. Lista decurionilor tibiscensi militari din *cohors I Vindelicorum*.
 (după D. Benea).

Fig. 8 – Edificiul III cu 6 intrări, baracă de călăreți de la Tibiscum.
(plan după Doina Benea).